

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Становлення сучасного українського літературознавства потребує якісно нового підходу до формування його питомо національних основоположних підстав. У статті наведено огляд праць про життя і творчість І. Котляревського від перших і до останніх публікацій про нього, визначені принципи та способи їх оновлення у зв'язку із закономірностями розвитку сучасної української національної науки про літературу.

Ключові слова: національна духовність, національна література, український світ, козацька держава, винародовлення, Рід, комічне, трагічне, драматичне, героїко-піднесене.

Загальновідомо, що за обставин царської Росії та панування комуністичної ідеології в Советському Союзі з відомих причин поза увагою вчених залишалися питання національної самобутності української літератури загалом та творчості І. Котляревського зокрема. Щоправда, свого часу ще І. Франко ставив питання про національну літературу як сукупність поглядів конкретного народу на світ, особливості його сприйняття, розуміння й потрактування, як самоствердження особистості й нації в ньому, як «збір усіх духових виплодів» [12, с. 40, с. 7]. Відповідно, і національне письменство та його історію він розумів як історію національної духовності. Не раз про це говорили й Олег Ольжич, Є. Маланюк, Д. Донцов, Д. Віконська, Ю. Лавріненко, Ю. Бойко, а сьогодні до проблеми звертаються І. Дзюба, Т. Салига, В. Азьомов, М. Ткачук, П. Іванишин, І. Набитович, Т. Шестопалова, О. Ратушняк та інші вчені. Ця духовність лише починає ставати предметом досліджень життя і творчості І. Котляревського. Саме тому одним із першочергових завдань постає формування на її основі питомо національних основоположних підстав таких досліджень.

Виокремимо найголовніші, на нашу думку, складники цих підстав: 1) виходячи з твердження Є. Маланюка про те, що справжня національна культура, підіймаючись до вселюдських висот, завше виростає з *національної суті*, й маємо дошукуватись цієї *суті* у творчості І. Котляревського, 2) а вона – в

духовному просторі письменника, насамперед у його творах, у його життєвій позиції, 3) духовний же простір – це національні ідейні, морально-етичні, звичаєві цінності, історична пам'ять, їхня спадкоємність у поколіннях українців, український світ загалом. Саме вони й замовчувалися за царського та комуністичного режимів, а отже, мають стати предметом досліджень життя і творчості письменника. Як ж національні ідейні, морально-етичні, звичаєві цінності визначають ідейно-тематичне спрямування змісту «Енеїди», «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» І. Котляревського, як вони формують історичну пам'ять і передають її все новим і новим поколінням українців?

Українські літературознавці одностайні в тому, що поява «Енеїди» І. Котляревського викликана продовженням московського імперського наступу на Україну, метою якого стало не лише остаточне знищення автономії, а й перетворення її в бездуховну провінцію Росії, варту лише для спримітизованого етнографізму та зверхнього глузування над нашими національними цінностями, виробленими народом упродовж тисячоліть. «У цьому контексті, – пише М. Ткачук, – безперечно, в «Енеїді» Котляревського сміх набуває ознак по-справжньому піднесеної величини. Щоб засміятися, дивлячись в очі злу, потрібно побачити його відстороненим поглядом, розглянути не тільки збоку, але й зверху, стереоскопічно, по-історіософськи. Для Котляревського таким *всесвітнім злом була втрата Козацької держави*. Йому потрібно було прозріти природу і мету зла і тим самим, оглянувши його, показати свою духовну перевагу, зокрема свого народу над напасниками» [11, с. 20]. Таким само підходом до осмислення історичної дійсності позначені «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник».

Джерелом і природою сміху в «Енеїді» є козацький уклад життя українців. Він у всьому: в ідеї суспільної рівності, розумінні нації як великого Роду, у героїчному початку виведених поетом національних типів героїв, які природно зливаються з побратимством, ставленням до життя і смерті як до чогось ціл-

ком звичайного й закономірного, з характерництвом як виявом потреби у свободі та самоутвердженні себе й нації на їхніх підставах, у протистоянні отому «злу», отому національному гнобленню, яке принесло в Україну її приєднання до Росії, адже життя в «Енеїді» І. Котляревського, за визначенням М. Яценка, є цілісним і неприкрашеним, як сама природа українського народу, і «зображене через призму його буденної свідомості» [15, с. 278]. Значить, у дослідженнях цього твору, продовжуючи розвивати та конкретизувати напрацьовані думки за нових обставин, на нових питомих національних основоположних підставах, позбавлених царської та комуно-советської імперської ідеології, на перший план маємо виносити діалектику поборення великодержавного імперського зла й народного його розуміння українцями, нащадками українського козацтва, протистояння йому, в чому криються й національні особливості бурлеску й трагедії в поемі, її ідейно-тематичного змісту та художньо-естетичних утворень.

Щоб переконатися в цьому, зіставимо принаймні картини побуту розгульного життя богів і козацької звитяги Енея та троянців:

*Зевес до речі сей дочувся,
Язык насилу повернув,
Він од горілки весь обдувся
І грімко так на їх гукнув:
«Мовчїть!.. чого ви задрочились?
Чи бач, у мене розходились?
Я дам вам зараз тришия!
Нїхто в кулачки не мішайтесь,
Кінця од самих дождидайтесь, –
Побачим, – візьметь то чия?» [8, с. 66];*

*Венера, облизня пїймавши,
Слізки пустила із очей,
І, як собака, хвіст піджавши,
Пішла к порогу до дверей
І з Марсом у куточку стала,
З Зевеса добре глузовала;
А Бахус пінненьку лигав,
Із Ганімедова пuzдерка
Утер трохи не з піввідерка;
Напивсь – і тільки що крєктав [8, с. 67];*

а ось – троянці:

*«Як? Сам? мене оставиш? –
Спитався Низа Евріал. –
Ні! перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою.
Мій батько був сердюк опрічний.*

*Мовляв (нехай покой му вічний):
Умри на полі, як герої» [8, с. 169];*

*Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як з військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк те толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хоть утіка – не все женися;
Хоть мов і трусить – стережися;
Скисуєш раз – тогді процай! [8, с. 168].*

У всьому тут бачимо народний погляд на ті чи ті події, явища, народну оцінку дій і вчинків героїв. Винородовлення частини колись провідної козацької версти, зрада нею національних принципів та ідеалів, пристосуванство і, як наслідок, – паразитизм ситого існування, з одного боку, а з другого – протидія цьому рядового козацтва, яке в усьому керується принципами побратимства, звичаями свого Роду, їхньою спадкоємністю, рухають розгортання конфлікту та сюжету твору, його ідейно-тематичного змісту.

Художньо-естетичне дослідження діалектики такого розвитку українського суспільства І. Котляревський продовжив і в «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику». Наталка, Петро, Микола, Возний Тетерваковський, виборний Макогоненко, Терпелиха, солдат, Чупрун, Тетяна, Фінтик – відображення тих само змін в українському суспільстві, про які йшлося вище щодо поеми «Енеїда». Одні й інші – результат нещадного зросійщення України після приєднання її до Росії, але реакції на нього, як бачимо, різні. Педагог-дослідник В. Азьомов, прочитуючи на підставах сформованої ним Духовної Архетипної Системи Етнонаціонального ці реакції й характеру загалом, дійшов висновку, що Наталка є носієм яскраво вираженого козацького типу характеру доби Хмельниччини. У кінці ж XVIII – на початку XIX століття під впливом нових суспільних обставин, говорить він, постали такі типи, як залякана чернь (Терпелиха), крющотворно-продажне чиновництво (Возний), пристосуванці-висуванці «зі своїх» (Виборний), толерантно-покірний Петро, «позитивний» Микола, який за удаваною хвацькістю та безперервним іронізуванням ховає свою нездатність діяти наступально й рішуче, у душі козацького типу характеру, для якого самоіронія замінила шаблю. Тому у двохсотлітньо покріпаченій Україні, робить висновок літературознавець, Наталка серед них «стала духовною самітницею», зберігши вірність принципам та ідеалам козацького укладу життя, послідовно й до кінця відстоюючи їх [1, с. 73]. Подібного роду образи виведено й у «Москалеві-чарівнику». Тут і Тетяна, яка

не відцуралася старосвітських українських звичаїв, людської гідності, моральних устоїв української родини й на залицяння писаря Финтика рішуче відповідає: «Уже ви із своєї благопристойності чи виходите, чи ні, до того мені мало діла; тільки знайте: язиком що хочеш роби, а рукам волі не давай» [8, с. 289]. Гнівню засуджує вона й пустопорожню зарозумілість того ж Финтика, і зверхність солдата-москаля, якому нагадує, що й він був мужиком, поки йому «лоба не виголили та мундира не натягли на плечі» [8, с. 295]. Якщо Финтик, подібно до Возного та Виборного з «Наталки Полтавки», – це яскравий представник винародовлених верств зросійщеного суспільства, бездумних пристосуванців до його умов, то солдат – типовий чужинець-заброда, російська мова-каліч якого у власних очах вивищує його над іншими – як щось особливе, значуще, владне, хоч насправді особа ця дрібніша від простих українських селян Чупрунів.

Так, сатира у творчості І. Котляревського не карикатурне комікування, що нам часто нав'язувало підсоветське літературознавство, це вияв національного болю, непримиренности до зради, пристосуванства, запродавства, заклик до відновлення національних основ повсякденного буття українців; це також картина тогочасного зросійщення всіх сфер українського суспільства в єдності сатиричного, трагічного, драматичного й героїчно-піднесеного його початків, спосіб застерегти своїх сучасників і прийдешні покоління від такого занепадництва й винародовлення. Ось така різниця, діалектика єдності й боротьби цих протилежностей і є національною суттю ідейно-тематичного спрямування змісту творів І. Котляревського, що й має стати предметом зіставлення і протиставлення, пізнання, переживання, осмислення, узагальнення й висновків у працях дослідників.

Український світ як предмет пізнання, переживання, осмислення та зображення у дослідженнях творчості І. Котляревського, розкритті його національної сутності найтісніше пов'язаний з ідеєю Української держави та уявленнями про націю як великий Рід:

*Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть,
Я грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть [8, с. 142].*

Це виклик закріпаченню, яке здійснювала Катерина II, скасувавши 1764 року гетьманство та відновивши Малоросійську колегію, створену за Петра I

[7, с. 6–7; 3, с. 3–79]. Перетворення Слобідських полків на регулярні гусарські, а козаків на гусарів позбавляло їх певних привілеїв. 1775 року ліквідовано Нову Січ поблизу м. Нікополя. Активно проводились інші заходи з ліквідації автономії України. Це зумовило опір і викликало повстання Донецького й Дніпровського пікінерних полків, яке було жорстоко придушене [4]. З ними пов'язана й Коліївщина (1768 р.). У відповідь на посилення російським царизмом національного гніту в Україні з новою силою пробуджується й посилюється зацікавлення її історією, етнографією, українською мовою, усною народною творчістю та культурою загалом. На такому ґрунті й постали твори І. Котляревського, насамперед його «Енеїда» й «Наталка Полтавка». У зв'язку з цим Енея і троянців в українському підсоветському літературознавстві трактували як українських козаків, мета яких – заснувати нове царство («Еней збудує сильне царство» – [8, с. 45]). Про це не раз ішлося у працях П.Волинського, Є.Кирилюка та інших дослідників [3 ; 7]. Але мова має йти не просто про якісь там мандри, гуляйство, а про пошуки запорожців, викликані, як зазначає М. Ткачук, учиненим російським царизмом злом, тобто втратою Козацької держави та способів її відновлення. Таке перенесення наголосу виносить на порядок денний у нашому літературознавстві питання про сатиру й гумор як вияв віри Енея, троянців у виконання свого завдання, як зверхне їхнє ставлення до будь-яких загроз і перешкод у досягненні поставленої перед ними мети, а самого автора – у створення Української держави, розуміння героями Роду, козацького побратимства як основи цієї держави. Не випадково ж таємничий голос у пеклі нагадує Енеєві, що:

*Од його має розплодитись
Великий і завзятий рід,
який
Всім світом буде управляти,
По всіх усядах воювати,
Підверне всіх собі під спід.*

*І Римській поставить стіни,
В них буде жити, як в раю;
Великі зробить переміни
Во всім оточенні там краю [8, с. 113].*

Її морально-етичні основи чітко окреслені знову ж у зіставленні й протиставленні героїв твору. Коли Еней і троянці свідомі своєї мети, як справжні козаки-характерники, легко відмовляються від розваг, утіх, безтурботного життя й беруться за зброю, щоб до кінця виконати поставлене перед ними завдання, з гульвіс стають лицарями-воєками, то боги й інші земні персонажі зображені в поемі як дріб'язкові,

нікчемні інтригани, п'яниці, гульвіси, грішники. Вони не дорожили й не дорожать звичаями українського народу, зрадили їх, тому й зазнали в пеклі цілком заслужених кар. Скажімо, панів там мордовали і жарили зо всіх боків за те, «Що людям льготи не давали / І ставили їх за скотів» [8, с. 96], «Багатим та скупим вливали / Розтоплене срібло в рот» [8, с. 97], «Дівки, баби і молодиці / Кляли себе і весь свій рід, / Кляли всі жарти, вечерниці, / Кляли і жизнь, і білий світ; / За те їм так там задавали, / Що через міру мудровали / І верховодили над всім» [8, с. 100]. Дісталося там і батькам, «які синів не вчили, / А гладили їх по головах, / І тільки знай, що їх хвалили» [8, с. 98], нечесним купцям, шинкарям, волоцюгам, легковажним, пашекухам тощо.

Праведні ж у пеклі – прообраз моральних основ українського суспільства, нищеного російським царизмом. Вони – «Ні чванились, ні величались, / Ніхто не знав тут мудроватъ, / Крий боже, щоб ні догадались / Брат з брата в чім покекковать; / Ні сердилися, ні гнівились, / Ні лаялися і не бились, / А всі жили тут люб'язно» [8, с. 109]. І. Котляревський скеровує свого читача й на часи Козаччини – як періоду розквіту Української держави: «Так вічної пам'яті бувало / У нас в Гетьманщині колись...» [8, с. 142], «Про Сагайдачного співали, / Либонь, співали і про Січ...» [8, с. 79]. Більше того, ті нещасні, «Які правдиву жизнь вели», «Которі праведно жили» [8, с. 110], постають як узірці чесності, справедливості, за що навіть на тім світі мають винагороди, увагу й повагу до себе, що відповідає морально-етичним нормам питомо українського суспільства.

Ідеєю національної державності в «Енеїді» пройняті осуд покірливості українців, оцінка їхнього ставлення до поляків, москалів, прусаків та інших народів.

*Готовте шії до ярма!
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне, що волом:
І будеш в плузі походжати,
До броваря дрова таскати,
А може, підеш бовкуном.*

*Лях цвенькати уже не буде,
Загубить чуйку і жупан,
І «не по з а л я м» там забуде,
А заблеє так, як баран.
Москаль – бодай би не козою
Замекекекав з бородою,
А прус хвостом не завилляв... [8, с. 117], –*

попереджає троянців поромщик, наблизившись до заклятого острова лютої цариці Цирцеї. Неважко заважити в такому попередженні відгомін кріпосництва,

коли Україна, утративши державність, перебувала під ярмом різного роду окупантів. Отож постає питання: чи не є гумор, легковажність троянців, чвари богів проекцією-засторогою в тодішнє й сучаснє українське суспільство? Саме так і є.

Спадкоємність національних духовних цінностей, діалектика формування і становлення їх – першоджерело й основа конфлікту «Наталки Полтавки», а отже, і національна сутність змісту твору. Ставлячи своїх героїв у відповідні часові виміри, шляхом зіставлення та протиставлення, осмислення й узагальнення І. Котляревський робить переконливий висновок: відірвана від рідного національного ґрунту людина стає безвільною, податливою на будь-які спокуси, адже втрачає в житті національні принципи та ідеали, духовно й соціально винародовлюється чи взагалі стає духовним, моральним, соціальним покручем. Натомість той, хто залишається вірним їм, сповідує ідеали в повсякденному житті, стає взірцем духовної досконалості української людини, прикладом для наслідування сучасниками та прийдешніми поколіннями.

Зіставимо й порівняємо розуміння моральних основ сім'ї Возним і Наталкою. Для Возного всі люди – грішники – «І один другого так обманюють, як того треба...» [8, с. 257], тому «коли ж що, то можна і брехнути для обману, приятні ради» [8, с. 257]. Хоч він характеризує Наталку як красиву, розумну, моторну і вдатну до всякого діла людину, доброго серця, трудящу рукодільницю, яка «себе і матір свою на світі держить» [8, с. 253], хоч він добре знає, що дівчина любить Петра і щиро віддана йому, усе-таки не зупиняється, щоб, удавшись до обману, супроти її бажання, просить Виборного «виграти» любов Наталки до нього й «доводами сильними» довести її до його «брачного ложа». За це обіцяє Виборному нічого не пошкодувати і... без всякої «пошпини» «заложити» будь-який позов і «сочинити» будь-які контрверсії. Любов для нього – торг, влада багатшого над біднішим, а дружина – річ, на яку він одержує «потомственное владініє».

Зовсім по-іншому розуміє моральні основи сім'ї та шлюб Наталка. «Знайся кінь з конем, а віл з волом» [8, с. 250], «Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому і кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої» [8, с. 264], «Мені здається, для того, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно; бути вірними до смерті і помагати одно другому. А пан, котрий жениться на простій дівці, чи буде її вірно любити? Чи буде її щирим другом до смерті? Йому в голові і буде все роїтися, що він її виручив із бідності, вивів в люди і що вона йому не рівня; буде на неї дивитися з презирством і обходитися з неповагою, і у пана така жінка буде гірше наймички... буде крепачкою»

[8, с. 265], – щоразу відповідає вона на залицяння Виборного. Витоки такого духовного світу Наталки, розуміння нею морально-етичних основ сім'ї – в укладі національного життя попередніх поколінь українців, насамперед у життєвих принципах та ідеалах честі, гідності, свободолюбства українського козацтва, в увазі та повазі до людини, які вона, як уже говорилося, відстоює у своєму, уже значною мірою омосковленому, середовищі наполегливо, послідовно й до кінця, що знайде розвиток у «Гайдамаках», «Назарі Стодолі» Т. Шевченка, «Бондарівні» І. Карпенка-Карого, «Марусі Богуславці», «Обороні Буші» М. Старицького й у творах інших українських письменників XIX–XX століть.

Як і Наталка Полтавка з однойменної п'єси І. Котляревського, Галя з «Назара Стодолі» Т. Шевченка докоряє батькові за те, що він перед смертю матері обіцяв видати її за Назара, а тепер зраджує своєму слову, силуючи вийти заміж за нелюбого їй підстаркуватого чигиринського полковника. У відповідь на наполягання Хоми Кичатого Галя відмовляється від них і залишається разом із коханим. Удвох вони виношують план утечі туди, де нема й не буде ні полковника, ні Галиного батька, *«де тільки одна воля, одна воля та щастя»* [14, с. 35], – у запорозький город Кодак, де повинчаються, і тоді їх і сам гетьман не розлучить. *«Ти, – говорить Назар Галі, – будеш пісні співати і танцювати, а я буду грати на бандурі і розказувати тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свірговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших. Далі мені вигодуєш сина, молодця чорнобрового, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: “Любуйтеся, дивіться: се мій син. Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!”»* [14, с. 36]. З принципами й ідеалами, з духовним світом українського козацтва, із захистом України від ворожих сусідів-напасників, із долею українського народу пов'язують свою любов, своє розуміння сім'ї і Роду, свій громадянський обов'язок Наталя і Яким («Степовий гість» Б. Грінченка), Тетяна й Тарас («Бондарівна» І. Карпенка-Карого), Мар'яна, Катря («Оборона Буші» М. Старицького), герої інших творів кращих представників української літератури. Вони засвідчили не лише питоми національні основи її духовного простору, а й появу нового типу героя – національно свідомої особистості, людини дієвої життєвої позиції, тож і нового типу взаємозв'язків людини і світу, що також вимагає формування нових основоположних підстав їхнього дослідження [2, с. 118–351].

Ще одним із малодосліджених аспектів творчості І. Котляревського, який потребує формування нових підходів, є *характерництво* його героїв, насамперед Енея і троянців. У тлумачних словниках *характерник* – це «чаклун», «чарівник» [9, с. 387; 10, с. 25].

Але точніше його зміст розкриває поняття «хімерний», тобто дивний, такий, що «викликає подив, не схожий на когось звичайного або на щось звичайне; незвичний, чудернацький», «якому властиві дивацтва, примхи, вигадки», «який не існує, якого не може бути в дійсності», якого «важко зрозуміти, збагнути, пояснити; складний, незрозумілий, заплутаний», у якому поєднується непоєднуване, загадковий [9, с. 397; 10, с. 58–59]. У народній творчості та писемній літературі характерники можуть замовляти кулі, й ті не вражатимуть їх; одним подихом можуть звалити людину з ніг; маючи загадкову силу, скеровують ціле військо в бажаному напрямку; невидимо проникають у палаци й куди ще їм заманеться; щоб ошукати ворога, можуть умирати й оживати тощо. Образи характерників виведені в романах «Чайковський» Є. Гребінки, «Чорна рада» П. Куліша, повісті «Ніч перед Різдом» М. Гоголя, творах інших письменників.

Щоб з'ясувати особливості характерництва в «Енеїді» І. Котляревського, літературознавцям треба відповісти принаймні на такі запитання: якими рисами характерників наділені Еней і троянці? яка їхня природа? яке ідейно-естетичне призначення вони виконують у розкритті змісту поеми? Щоб виконати це завдання, необхідно врахувати дані психології, естетики, народознавства, теорії літератури, інших гуманітарних наук та мати на увазі, що І. Котляревський не механічно переносить характерництво козаків на троянців, а підпорядковує його ідейно-тематичному змістові свого твору, а отже, багато чого додає свого, неповторного, стилізуючи його під народне розуміння цього явища.

Зокрема, О. Губко добачає прояви характерництва в дружинниках княжих часів (богатирська сила яких розпинала груди настільки, що лицар зухвало обіцяв проломити списом чи навіть чоботом мури бусурманської столиці), у їхній вірі у власну силу і щасливу долю, у безстрашності перед ворогами, природними й надприродними силами, адже порівняно нечисленне ратне товариство могло здійснити немислимої складності завдання й перемогти в кілька разів численніше військо, у богорівності людини. «Постійний жертвний танок на лезі бритви, – розгортає думку дослідник, – надлюдська напруга розуму й волі в пошуках виходу зі смертельного кола вигартували в запорожців могутні, титанічні характери, сталеву волю, залізні нерви, гострий, кмітливий розум, блискавичну реакцію, фантастичну інтуїцію й магичне чаклунство (оте саме знамените запорозьке характерництво!), безприкладну мужність, відвагу, героїзм і хоробрість» [5, с. 139].

Зіставивши духовний світ, особливості характерів запорожців, Енея та троянців, конкретизуємо висновки дослідників «Енеїди» І. Котляревського про природу характерництва останніх. Справді-бо, як і

легендарні запорожці, вони не бояться смерті, сприймають її як закономірність, як вияв чести й гідності, коли йдеться про виконання свого патріотичного обов'язку, у всьому керуються принципами козацького побратимства, виявляють оті титанічні характери, гострий, кмітливий розум, блискавичну реакцію, фантастичну інтуїцію й магічне чаклунство, безприкладну мужність, відвагу, героїзм та хоробрість, які цілком природно поєднуються в них з удаваними легковажністю, нібито безмірним і неконтрольованим захопленням розвагами, гульнію, споживанням різних напоїв, страв і т. ін., що й виказує в них українських характерників. У всьому дотримує вимог воєнного часу, як зазначає І. Котляревський, троянці

*Готовили заздалегідь
Багацько всякого снаряду,
Що сумно аж було глядіть.
Для куль – то галушки сушили,
А бомб – то з глини наліпили,
А слив солоних – для картеч;
Для щитів ночви припасали,
І дна із діжок вибивали,
І приправляли всім до плеч [8, с. 143].*

Але такий їхній «снаряд» давав їм у бою можливість творити справжні дива:

*Троянці сильно наступали,
І тиснули своїх врагів,
Не раз латинців проганяли
До самих городських валів.
Латинці також оправлялись
І од троянців одбивались.
Один другого товк на прах;
Тут їх чиновники тузились,
Як півні за гребні возились;
Товклись кулаччям по зубах [8, с. 219].*

Бій із ворогом для них така ж самоприродна стихія як, скажімо, і забави на вечорницях у Дидони, у якій вони виявляють свою характерницьку суть, тому «з города уздрівши, / Що князь на поміч к ним іде, / Всі кинулись, мов одурівши... / Летять і все перевертають, / Як мух рутульців убивають, / Сам Турн стоїть ні в сих, ні в тих» [8, с. 198]. Характерництво Енея і троянців в ідейно-естетичній концепції твору, отже, є не чим іншим, як виявом свободи, у якій, і лише в ній, вони можуть виявити свою героїчну козацьку сутність.

Природу та зміст *емоційного темпоритму* художнього твору визначають забарвлені відповідними емоціями розгортання сюжету й конфлікту, становлення характерів героїв, які є наслідком динамічної

взаємодії ідеалу та дійсності, художньої оповіді загалом. Він, емоційний темпоритм, поєднується зі змістом через інтонацію і є своєрідною соціальною реакцією на явища цієї дійсності, виникає на ґрунті суперечностей між почуттями й конкретними емоціями, між прагненнями висловити себе, свої почуття, потребою здійснити себе й неможливістю це зробити, між сильним почуттям і його тамуванням тощо [6].

Отже, звернемо увагу на своєрідність емоційного вираження динаміки суперечностей між ідеалом і дійсністю у творчості І. Котляревського та особливості його дослідження.

Еней і троянці вирушають із Трої, хоч і з деякими грайливо-сумовито-гумористичними настроями, проте і з почуттям чогось утраченого й невідомого. Утрачене – це розрив із рідною землею, передчуття жорстоких випробувань на шляху до здійснення мети, тобто заснування нового царства. Досить ефективним методом дослідження діалектики становлення й розвитку цих почуттів та переживань є з'ясування їхніх джерел і природи, які криються в закоріненості героїв поеми в рідний ґрунт та їхньому викоріненні з нього.

Закоріненість – це та психологічна, духовна атмосфера, звичаї та уклад козацького життя загалом, у яких формувалися їхні характери, духовний світ, життєва позиція. Викорінення – відчуття неприродності інших обставин, неприйняття їх як чужих, таких, що не відповідають власній національній природі. Еней, народжений у Трої, ввібрав у себе її козацьку звитягу, побратимство, згадки про Січ та подвиги Сагайдачного, естетизм повсякденного побуту тощо, але мусить залишати її, тобто рвати будь-які зв'язки з дорогими йому звичаями та укладом життя. До того ж він був Юноні «тяжко не по серцю», «Здавався гірчийший їй від перцю» [8, с. 41], що й викликає суперечливі переживання, оте їх тамування, про що йшлося вище. Не випадково ж, прощаючись із рідною землею, «Слізьми троянці облились» [8, с. 43]. Та саме така співвідносність ідеалу й дійсності задає тон емоційному темпоритмові художньої оповіді. З розвитком сюжету він набирає сили й нового сенсу, розгортається в яскраву картину духовного життя нації, українського національного світу в різноманітних його виявах – побутовому, історико-соціальному, психологічному, морально-етичному, естетичному тощо. Картини прощання тут чергуються з картинами зустрічей; безтурботного життя – з відданістю своєму обов'язку, побратимству, справді козацькою звитягою; низького й потворного – з високим і піднесеним; комічного, сатиричного – з прекрасним; смуток – із радістю; гіркота поразок – із насолодою перемог. Троянці то «Охляли, ніби в дощ щеня! / Кожухи, свити погубили» та «І з голodu в кулак трубили» [8, с. 47], то «З нещастям тісно

пообтершись, / Біду зустрічали мов шутя» [8, с. 164]. Вони не можуть сприйняти чужорідні обставини як свої, хоч іноді легковажно захоплюються ними, тож вириваються з них на свободу, у свою природну стихію, у якій тільки й почувають себе повноцінними людьми. Принципи козацького побратимства, козацька звияга для них найвища цінність, адже:

*Любов к отчизні, де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь – алтин, а смерть – копійка,
Там лицар – всякий парубійка,
Козак там чортів не брат* [8, с. 174].

Як бачимо, діалектика емоційного темпоритму в «Енеїді» стає вираженням не лише духовного світу її героїв, а й національного укладу життя, прообразом українського суспільства часів Козаччини загалом, гармонійним поєднанням епічного й ліричного початків у розгортанні художньої оповіді, а отже, і сюжету твору, на що й має бути спрямованою дослідницька думка.

До такого поєднання І. Котляревський удається й у «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику». Жанр обох творів автор визначив як опери, що суттєво позначилося й на їхньому емоційному темпоритмі. Скажімо, стосовно «Москаля-чарівника» П. Хропко зазначав, що хвалькуватість, хизування солдата своєю «храбростю» й рішучістю цілком доречні в устах персонажа в комічній опері, що в них спостерігається чимало нарочитого. «Але, – зауважував учений, – нарочитість, зовнішня бравада героя потрібні для розгортання дії твору, для створення гумористичних ситуацій» [13, с. 76]. Цьому добре слугують і чергування оперних партій Возного й Наталки («Наталка Полтавка»), солдата Лихого, Фінтика, Тетяни («Москаль-чарівник»), інших персонажів у цих творах.

Будучи самотницею у своєму оточенні, про що говорить В. Азьомов, Наталка й справді тамує всю силу своїх почуттів до Петра, адже їй немає кому висловити їх. Так виникає внутрішній конфлікт уїї душі, і вона шукає можливості висловити себе в піснях, проектуючи в них його розв'язку, чим поглиблюється лірико-драматичний струмінь, отже, й емоційний темпоритм, у розгортанні конфлікту та сюжету п'єси, становленні характерів її героїв. У протидії ж сатирико-гумористичному початку, пов'язаному з образами Возного й Виборного та їхніми оперними партіями, це розгортання і становлення стає ще більш емоційно забарвленим, динамічнішим. Емоційний темпоритм цілком природно об'єднує в одне ціле прямо протилежні, здавалось би, непоєднані його складники, надаючи їм ідейної та художньо-естетичної довершеності.

Хоч з'ясуванню народних джерел творчості І. Котляревського літературознавці приділяли значну увагу, усе ж залишається цілий ряд нерозв'язаних проблем. Маємо на увазі особливості художньо-естетичного освоєння письменником народного світогляду й поетикальних утворень усної народнопоетичної творчості. Справа в тому, що, зображуючи життя тогочасного українського суспільства у різних його виявах, І. Котляревський удається не лише до використання народних пісень, прислів'їв, приказок, анекдотів та інших фольклорних жанрів. Характер узаємин між персонажами, їхнє ставлення одне до одного, до національних звичаїв, національної історії загалом досить часто висвітлюється з позицій народної моралі та етики, народного розуміння краси і потворности, вірности своєму козацькому Роду чи то зради його, світогляду українського народу загалом. Крізь призму їх, як це робить В. Азьомов, також слід прочитувати погляди на морально-етичні основи сім'ї, шлюб у Роду Наталки Полтавки та Петра, з одного боку, та Возного й Виборного – з іншого. Коли Наталка розуміє взаємну любов і щирість, чесним трудом надбані статки, вірність звичаям козацького Роду основою сімейного щастя, то для Возного вони не існують, адже він заявляє, що любить її «*как жадный волк младую ягницу*» [8, с. 249] і хоче «*без отсрочок, волокити, проторов і убитков*» отримати її «*во вічноє і потомственное владеніє*» [8, с. 250]. Зневажливе ставлення Фінтика до своєї матері засуджує й Тетяна з «Москаля-чарівника». На його ж залицяння до неї відповідає: «*...То-то ви, учени та письменни, які ви лукави! Нехай уже ми, прости люди, коли і проступимось іноді, то нам бог вибачить; а вам все відомо, – за те буде вам сто погубелей. Та ви ж іще вмісто того, щоб других поправляти, самі замишляете лукавства і ні одної години не пропустите, щоб підвести кого на проступок*» [8, с. 292]. Дослідження в такому плані відкриває нові можливості з'ясування природи, а отже, і національної самобутности не лише творчості І. Котляревського, а й українського письменства загалом. Тут маємо на увазі насамперед національну картину світу, природу національного характеру героя нашого письменства, національні типи його взаємозв'язків зі світом, лірико-драматичний чи лірико-героїчний початок у них тощо.

На нових підставах потребує розв'язання й питання про місце і значення І. Котляревського в духовному світі та національній свідомості українців. Основними її складниками є проблеми «І. Котляревський і його читач: історія і сучасність», «І. Котляревський у протистоянні національному винародовленню нових поколінь українців», «І. Котляревський у зарубіжному світі». У такому разі від описовості, інформативности, засвідчення фактів потрібно перейти до з'ясування ролі та призначення письменника у форму-

ванні та становленні духовного світу сучасного та прийдешніх поколінь нашого народу. Хоч про них частково йшлося, скажімо, у збірникові «Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. Упорядкування, підготовка текстів, вступна стаття та примітки Анатолія Залашка» (К., 1969), монографії Г. Сивоконя «Одвічний діалог. Українська література і її читач від давнини до сьогодні» (К., 1984), а в семінарії М. Мороза «Іван Котляревський» (К., 1969) подано докладну бібліографію про життя і творчість письменника, однак вони потребують доповнень, уточнень, перегляду оцінок тощо, оскільки позначені тиском комуністичної ідеології та віддалені в часі від завдань сучасного літературознавства. Із цілком зрозумілих причин їхні автори й упорядники не зверталися, наприклад, до проблеми місця і значення творчості І. Котляревського в протистоянні національному винародовленню українців. Розв'язання ж цієї проблеми на підставах ідеї Роду й Духовної Архетипної Системи Етнонаціонального, як у цьому ми мали можливість переконатися, виводять дослідників на потребу проведення анкетного опитування про рівень та масштаби усвідомлення сьогоденним читачем значення творчості письменника в його житті, глибокого аналізу інтересів читача І. Котляревського й відповідних висновків щодо повнокровного повернення його в духовний простір та національну свідомість нашого сучасника і прийдешніх поколінь. Зрозуміло, що в цій статті окреслено лише деякі, найважливіші, на нашу думку, принципи та способи переходу від комуністичної заідеологізованості та класового підходу до питомо національних засад сучасного прочитання життя і творчості І. Котляревського. Їхнє подальше формування, поглиблення й конкретизація – першочергові завдання нового покоління українських літературознавців.

Література

1. Азьомов В. Духовна Архетипна Система Етнонаціонального як основа літературознавчого аналізу художнього твору, творчості письменника та національного літературного поступування / В. Азьомов // Формування національних основоположних підстав сучасного українського народознавства та літературознавства : зб. наук. ст. – Вип. I / упоряд. О. Вертій, О. Новікова. – К. : Українська літературна газета, 2018. – С. 58–76.
2. Вертій О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70–90-х років XIX століття / О. І. Вертій. – Суми : Собор, 2005. – 486 с.
3. Волинський П. К. Іван Котляревський. Життя і творчість / П. К. Волинський. – 3-тє, допов. і перероб. вид. – К. : Дніпро, 1969. – 270 с.
4. Голобуцький В. А. Запорожское казачество / В. Голобуцький. – К. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – 462 с.

5. Губко О. Психологія українського народу. Психологічні особливості наших країн у міжчассі Трипілля – сучасна Україна / О. Губко. – К. : Діло, 2013. – Кн. 2. – 400 с.

6. Емоційний темпоритм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scenki-monologi.at.ua/load/monologi/teksty_monologov/emocijnij_temporitm_ponjattja_k_harakteristika/51-1-0-592 (дата звернення: 28.09.2019).

7. Кирилук Є. Живі традиції. Іван Котляревський та українська література / Є. Кирилук. – К. : Дніпро, 1969. – 350 с.

8. Котляревський І. П. Повне зібрання творів / І. П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969. – 510 с.

9. Словарь української мови / зібрала редакція журналу «Киевская старина» ; упорядкув., з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К. : Вид-во АН Української РСР, 1959. – Т. IV. – 563 с.

10. Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 11. – 670 с.

11. Ткачук М. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси / М. П. Ткачук. – Суми : Вид-во СумДУ, 2009. – 216 с.

12. Франко І. Історія української літератури. Ч. 1. Від початків українського письменства до Івана Котляревського / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К., 1983. – Т. 40. – С. 7–370.

13. Хропко П. П. Українська драматургія першої половини XIX ст. / П. П. Хропко. – К. : РВВ Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького, 1972. – 131 с.

14. Шевченко Т. Твори : у 5 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1971. – Т. 3. – 382 с.

15. Яценко М. Т. На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі / М. Т. Яценко. – К. : Наук. думка, 1977. – 280 с.

Oleksii Vertij

MODERN PROBLEMS OF RESEARCH IVAN KOTLYAREVSKY 'CREATIVITY

Formation of modern Ukrainian literary studies needs a new approach to the formation of its specific national fundamental grounds. Therefore, the article provides an overview of works about life and creativity of I. Kotlyarevsky from the first and the last publications about it. Was defined the principles and how to update them in relation to regularities of development of modern Ukrainian national science about literature.

Readings of I. Kotlyarevsky's work through understanding national spiritual values highlights the issue of it's national nature. National nature finds expression in the spiritual space of the writer, which includes national ideological, moral, ethical, traditional values,

historical memory. All this is reflected and transmitted in generations of Ukrainians and in the Ukrainian world as a whole.

The lost of the Cossack State caused, on the one hand, treason, the commitment and adaptation of the representatives of some strata and layers Ukrainian society, such as the gods of the «Eneyida», the Voznys and the Vubornyi in «Natalka Poltavka», Fyntyk in «Moskal-Charivnyk».

These circumstances exacerbated national feelings, national feelings of responsibilities, the need for national self-determination-determination and self-affirmation on the basis of national ideological, traditionally, moral and ethical and spiritual values (Eney and the Trojans in «Eneyida», Natalka Poltavka in the stage play, Tatyana and Chuprun from «Moskal-Charivnyk»).

Investigation of these problems as rooting processes in the national spiritual space, the national way of life in general, and the eradication of them, leads to the con-

clusion that a person who is torn from the national soil becomes a spiritual, moral, ethical, social werewolf.

If we enter the strata of the national way of life, so a life becomes the foundation of the appearance of a new hero in Ukrainian literature - a nationally conscious person, a person with an effective life position. The formation of such fundamental foundations of the study of I. Kotlyarevsky's creativity is based not only on the ideas of the national state, but also on the understanding of the Ukrainian nation as a genus, based on the disclosure of the nature of the character of Eney and the Trojans, and aesthetic development of the folk world-view and poetics of oral folk art, the transition from class to a truly national understanding of the features of the plot and conflict, the formation of the characters of heroes etc.

Key words: National spirituality, national literature, Ukrainian world, Cossack state, genus, comic, tragic, dramatic, heroically exalted.

Надійшла до редакції 23.10.2019 р.

УДК 821.161.2.09Котляревський.08

Микола Степаненко

ДІЕСЛОВА БІГАТИ / БІГТИ В «ЕНЕЇДІ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО: СЕМАНТИЧНИЙ І СИНТАГМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті з'ясовано особливості семантичної структури дієслів **бігати** / **бігти**; схарактеризовано їхні синтагматичні можливості в поемі «Енеїда» Івана Котляревського; розкрито, зокрема, специфіку сполучуваності цих основних носіїв валентності з просторовими, інтенціальними, квалітативними компонентами; виняткову увагу приділено морфемній будові досліджуваних вербативів, впливові префіксів локативної орієнтації на їхній валентний потенціал.

Ключові слова: дієслова бігати / бігти, поема «Енеїда» Івана Котляревського, локативні префікси, припредикатні компоненти просторової, інтенціальної, квалітативної семантики, інтенсивність дії.

Дослідники мовної практики Івана Котляревського наголошували на багатстві лексичного складу творів цього письменника. У поемі «Енеїда» зафіксовано майже 7 тисяч слів, які входять до різних тематичних груп, лексико-семантичних підгруп: від слів – назв предметів побуту, знарядь праці, продуктів харчування до лексичних одиниць на позначення суспільно-політичних по-

нять, військових звань, абстрактних категорій. Важливо те, що вони, за незначним винятком, сформувавши основу сучасної лексико-семантичної норми, увійшли як ілюстрації до найавторитетніших лексикографічних джерел.

Об'єктом пропонованої праці є дієслова **бігти** / **бігати** в поемі Івана Котляревського «Енеїда», а **предметом** – їхній семантичний статус та синтагматичний ресурс.

Ідентифікувальною для розглядуваних вербативів є сема 'динамічне переміщення за допомогою ніг'. Значеннева відмінність між ними полягає в тому, що дієслово **бігти** репрезентує односпрямовану дію, а дієслово **бігати** – різноспрямовану дію, пор.: **Біжить** пан Турн і репетує, / **І просить** у своїх меча; / **Ніхто** сердеги не рятує / **Од рук** Троянських силача! (с. 291)¹ і ...**Як же** були [чесні пустомолки] на самоті, / **То молитовники** ховали, / **Казились, бігали, скакали** / **І гірше** децо в темноті (с. 139–140). У поемі «Енеїда» вербатив односпрямованої дії кількісно домінує над вербативом різноспрямованої дії (співвідношення 7:1).

¹ Надалі вказуватимемо лише сторінку використаного джерела.